

BULGARCADA FİİL ÇATISI

Serkan CÖMERTEL*

ÖZ

Çatı özelliği fiille (eylem) ilişkilidir. Bu nedenle de özne-fiil ya da nesne-fiil ilişkisine göre incelenir. Özne-fiil açısından incelediğimizde, fiilin ortaya çıkmasında özne aktif konumda ya da öznenin fiille ilişkisi doğrudan olduğunda fiil etken çatılı (действителен залог); fiilin ortaya çıkmasında özne pasif konumda ya da öznenin fiille ilişkisi dolaylı olduğunda fiil edilgen çatılıdır (страдателен залог). Nesne-fiil açısından incelediğimizde, fiil nesne alabiliyorsa geçişli (преходен), nesne alamıyorsa geçişsizdir (непреходен). Bulgarca da çatı özelliği etken ve edilgen fiil üzerine kuruludur. Edilgen fiilin oluşumu da dönüşlü biçimle (възвратна форма) ya da geçmiş zaman edilgen sıfat-fiilinin (минало страдателно причастие) yardımcı fiille (спомогателен глагол) birlikte kullanılmasıyla oluşur. Bu iki yöntemle geçişli fiil geçişsiz fiile dönüşmektedir. Bulgarca da edilgen yapının oluşumunda bir yöntem geçmiş zaman edilgen sıfat-fiilidir. Bu noktada bitmiş geçmiş zaman (минало свършено време) devreye girer. Bu zamanın devreye girmesi ise fiilin geçişli olmasına bağlıdır. Bitmiş geçmiş zaman da merkezdeki şimdiki zamana (сегашно време) bağlıdır. Tabloya biraz uzaktan bakarsak Bulgarca da geçmiş zaman edilgen sıfat-fiilinin bağlı olduğu sıfat-fiiller konusu temelde zaman ve çatı üzerine kuruludur. Geçmiş zaman edilgen sıfat-fiilinin kullanımında iki tip ortaya çıkar: Bağımlı kullanım (несамостояйна употреба) ve bağımsız kullanım (самостояйна употреба). Bulgarca da dönüşlü fiilin oluşumu da fiilin geçişli olmasına bağlıdır. Dönüşlü biçimle fiil geçişliden geçişsizge geçer. Ayrıca, dönüşlü biçim fiile sadece dönüşlülük de kazandırmaz. Başka oluşumlar da meydana getirir. Çalışmamızda, Bulgarca fiiller etken / edilgen, geçişli / geçişsiz, dönüşlü konularıyla incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Bulgarca da etken (aktif) fiil çatısı, edilgen (pasif) fiil çatısı, geçişli ve geçişsiz fiiller, dönüşlü fiiller, sıfat-fiiller.

* Arş. Gör., Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mütercim Tercümanlık Bölümü, Bulgarca Anabilim Dalı, Edirne, E-mektup: serkancomertel@trakya.edu.tr.

SERKAN CÖMERTEL

VOICE IN BULGARIAN

ABSTRACT

Voice is related to the verb so it is studied according to the relations between the subject-the verb or the object-the verb. Studying the subject-the verb, if the subject is active or the subject is linked directly to the verb this is called active voice (действителен залог), if the subject is passive or the subject is linked indirectly to the verb this is called passive voice (страдателен залог). Studying the object-the verb, if the verb is able to get an object it is called transitive (преходен); if not it is called intransitive (непреходен). The voice in Bulgarian consists of transitive and intransitive too. Passive voice consists of reflexive form (възвратна форма) or the form when auxiliary (спомагателен глагол) is used with past passive participle (минало страдателно причастие). With these two methods transitive verb is turned into intransitive. The passive voice in Bulgarian depends on past passive participle. Past tense (минало свършено време) steps in on this point. This depends on the verb which is transitive. Past tense depends on present tense (сегашно време) in the centre. Participles related to past passive participles in Bulgarian depend on the voice and the tense. The usage of past passive participle has two types: Dependent (несамостояйна употреба) and independent types (самостояйна употреба). In Bulgarian the structure of reflexive verb depends on the transitivity of the verb. In reflexive form the transitive verb turns into intransitive form. The reflexive form gives not only reflexive verb but also other structures. In our study the verbs in Bulgarian are to be examined active / passive, transitive / intransitive and reflexive.

Keywords: Active voice in Bulgarian, passive voice, transitive and intransitive, reflexive verbs, participles.

Giriş

Fiil çatısı, anlam değişikliğine uğramayan fiilin, özne ve nesne ilişkisi açısından gösterdiği şekil değişikliğidir.¹ Bu şekil değişikliğini kısaca fiilin köküne gelen çatı ekleri ile fiilden fiil türetilmesi olarak açıklayabiliriz. Türkçede örneğin, -l ve -n ekleri edilgen fiili, -in- eki dönüşlü fiilleri, -iş- eki işteş fiilleri oluşturur.² Bulgarcada da edilgen oluşum, belli bir zaman modunda, belli formülde, teklik / çokluk göz

¹ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2014, s. 495.

² Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 10. Baskı, Ankara 2015, s. 283-288.

BULGARCADA FİİL ÇATISI

önünde bulundurularak ve gramatik cinsiyet kategorisine uygun -н veya -т eklerini alarak gerçekleşmektedir. Bu oluşum geçmiş zaman edilgen sıfat-fiiline bağlıdır. Lakin edilgen oluşum (edilgen çatı / страдателен залог) sadece bu biçimde gerçekleşmez. Fiilin dönüşlü biçimle birlikte kullanılmasıyla da edilgen oluşum gerçekleştirilebilir. Bulgarcada eylemin dönüşlü biçimi kazanması için, ‘себе [си]’ zamirinin kısa biçimi olan –се³ zamiri kullanılır. Dönüşlü biçimi kazandıran –ce zamiri eyleme ‘kendini, kendisini’ anlamlarını katar. Bu zamirin kullanım alanları da sadece edilgen yapının oluşumuyla sınırlanmaz. Aşağıdaki örneği inceleyelim.

Örn: (1) Документите се подписват от председателя.
Belgeler başkan tarafından imzalanıyor.

(2) Документите са подписани от председателя.
Belgeler başkan tarafından imzalanmıştır.

Yukarıdaki örneği incelediğimizde, iki cümlede de temel olan zaman şimdiki zaman olmasına rağmen, zamansal ayrım ortadadır. Birinci cümlede eylem süreklidir, içinde bulunulan anda gerçekleşir. İkinci cümlede ise eylem geçmişte belirsiz bir zamanda gerçekleşmiş, etkisi devam etmektedir. Cümleler oluşumları açısından da farklıdır. Birinci cümlede подписвам ‘*imzalamak*’ fiili etken ve geçişli iken, dönüşlü biçimde kullanılarak (–ce ile birlikte) edilgen ve geçişsiz olmuştur. Her iki cümlede de görünürdeki özne mevcuttur (ne imzalanıyor, imzalanmıştır / belgeler). Lakin eylem gerçekte başka biri tarafından gerçekleştirilmektedir (от председателя / başkan). İkinci cümlede ise fiil, geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili biçimindedir (подписани / imzalanmış, imzalı) ve üçüncü çokluk şahsa göre şimdiki zaman yardımcı fiili ile birlikte kullanılmıştır (са). Hem geçmiş zaman edilgen sıfat-fiilinin hem de yardımcı fiilin teklik / çokluk açısından görünürdeki özneye göre biçimlendiğine dikkat edilmelidir. Bu örnekte görülmesi de, geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili aynı zamanda gramatik cinsiyet kategorisine göre de biçimlenmektedir. Bulgarcada geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili iki tip kullanımla karşımıza çıkmaktadır. Bağımlı kullanım ve bağımsız kullanım. Bağımsız kullanımda geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili isme paralel şekillenir. Başka bir yapıya ya da ögeye gerek duymaz.

³ Sözcük türeten bölümçük (словообразуваща частица), dönüşlü-zamir bölümçüğü (възвратно-местоименна частица) ya da sadece bölümçük (частица) olarak da karşımıza çıkabilir. Lakin şahıs zamerine (лично местоимение) dönüşlülük katması, öz varlığa dönük olması sebebiyle zamir (местоимение) olarak kullanılması uygundur.

Yukarıdaki örneği bu kullanım tipine göre uyarlırsak; *спорен въпрос е валидността на подписани документи от председателя / Başkan tarafından imzalanmış belgelerin geçerliliği tartışmalı bir meseledir.* Bağımlı kullanımda ise görünürdeki özneye göre (teklik / çokluk, gramatik cinsiyet kategorisi) şekillenen geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili mutlaka zamana uygun yardımcı fiile ihtiyaç duyar. Böylesi bir kullanımda yardımcı fiil zamanı verirken görünürdeki özneye göre belirlenir ve geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili ile teklik / çokluk açısından uyum taşımaktadır.

Edilgen yapının oluşumunda, geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili ile birlikte yardımcı fiillerin kullanımları görüldüğü üzere önem taşımaktadır. Yardımcı fiiller şahsa göre kullanılır ve çekim özelliği göstermezler. Yardımcı fiillerin işlevsel katkıları vardır. Üç temel zamana göre Bulgarcadaki yardımcı fiiller için aşağıdaki tabloyu inceleyelim.

		Bulgarcada Yardımcı Fiil (спомогателен глагол в българския език)			
		Şahıs Zamirleri (лични местоимения)	Geçmiş Zaman (минало време)	Şimdiki Zaman (сегашно време)	Gelecek Zaman (бъдеще време)
Teklik (ед. ч.)	I.	аз (<i>ben</i>)	бях	съм	ще бъда
	II.	ти (<i>sen</i>)	беше / бе	си	ще бъдеш
	III.	той / тя / то (<i>o</i>)	беше / бе	е	ще бъде
Çokluk (мно. ч.)	I.	ние (<i>biz</i>)	бяхме	сме	ще бъдем
	II.	вие (<i>siz</i>)	бяхте	сте	ще бъдете
	III.	те (<i>onlar</i>)	бяха	са	ще бъдат

Tablo 1: Şimdiki, geçmiş ve gelecek zamanlarda Bulgarcadaki yardımcı fiil

Geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili, adından da anlaşıldığı üzere, sıfat-fiil (participle -причастие) türlerinden biridir. Bulgarcada diğer sıfat-fiil türleri: Şimdiki zaman etken sıfat-fiili (сегашно деятелно причастие), bitmiş geçmiş zaman etken sıfat-fiili (минало свършено деятелно причастие), bitmemiş geçmiş zaman etken sıfat-fiilidir (минало несвършено деятелно причастие). Geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili konusuna uzaktan baktığımızda, Bulgarcanın sıfat-fiil sistemi şimdiki zaman, geçmiş zaman (present-сегашно / past-минало; geçmiş zaman bitmiş-perfective-свършен / bitmemiş-imperfective-несвършен olarak ikiye

BULGARCADA FİİL ÇATISI

ayrılmaktadır) ve çatı (etken- active voice- действителен⁴ / edilgen-passive voice-страдателен) karşıtlığına dayanmaktadır.⁵

Sıfat-fiiller çekimsiz eylem biçimleridir (infinite / non-finite verb forms - нелични / нефинитни форми на глагола). Çekimsiz eylemler eylemsilerdir (fiilimsi). Eylemsiler, fiil özelliğini taşımalarına rağmen, zaman ve şahıs eklerini almadıklarından çekime girmezler, böylece fiil özellikleri ikinci planda kalmış olur. Şimdi alanı biraz daha genişletelim. Alt tür olarak sıfat-fiil konusunun bağlı olduğu eylemsilerin diğer iki türüne kısaca değinelim. Bunlar, isim-fiil (infinitive - отглаголни съществителни) ve zarf-fiil (gerund - деепричастие) konularıdır.

Bulgarcada isim-fiiller ‘-не’ ve ‘-ние’ ekleriyle oluşmaktadır. Bu eklerle oluşturulan isim-fiiller, fiilin çekim özelliğine göre farklılık göstermektedir (I. çekim → -ене / -ние / nadiren -тие, II. çekim → -ение, III. çekim → -не / -ние). Fiilin çekim özelliğinin saptanması şimdiki zamanda gerçekleşmesine rağmen, başka bir varyasyon olarak, bitmiş ve bitmemiş geçmiş zamanlar kullanılarak da Bulgarcada isim-fiiller oluşturulabilir (Örn: пиша ‘yazmak’ → писах ‘yazdım’ (bitmiş geçmiş zaman) → писане ‘yazma’; мечта ‘hayal kurmak, arzu etmek’ → мечтаех ‘hayal kuruyordum, arzu ediyordum’ (bitmemiş geçmiş zaman)⁶ → мечтаене ‘hayal kurma, arzu etme’). Bulgarcada zarf-fiiller de şimdiki zaman temelinde oluşurlar. ‘-Йки’ ekiyle oluşturulan zarf-fiiller, I. ve II. çekimde ‘-ейки’, III. çekimde ise ‘-йки’ şeklinde fiile eklenmektedir.⁷ İki türde de görüldüğü üzere, fiillerin biçimlenmesi çekim özelliğine göre gerçekleştirilir, lakin biçimlenme sonrası şahsa göre çekimlenme meydana gelmez.

Hiç şüphesiz ki, Bulgarca fiillerin görünüşleri fiilin şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. Şimdi, görünüş açısından konuya yaklaşıalım. ‘-He’ ekinin sadece bitmemiş görünüşteki fiillere gelmesi, zarf-fiilinin ya da şimdiki zaman etken sıfat-fiilinin sadece bitmemiş görünüşten oluşması, geçmiş zaman etken sıfat-fiillerinin bitmiş ve bitmemiş görünüşle ikiye

⁴ ‘Деятелен’ olarak da kullanılabilir.

⁵ Maria Stambolieva, *Building up Aspect: A Study of Aspect and Related Categories in Bulgarian, with Parallels in English and French* (Contemporary Studies in Descriptive Linguistics), Peter Lang AG-International Academic Publishers, 2008, s. 181.

⁶ Bitmiş geçmiş zamanda: Мечтах ‘hayal kurdum, arzu ettim’.

⁷ Аугца bkz. Serkan Cömertel, “Bulgarcada Zaman Sistemi ve Merkezdeki Şimdiki Zaman”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 13, Ocak 2017, s. 157-159.

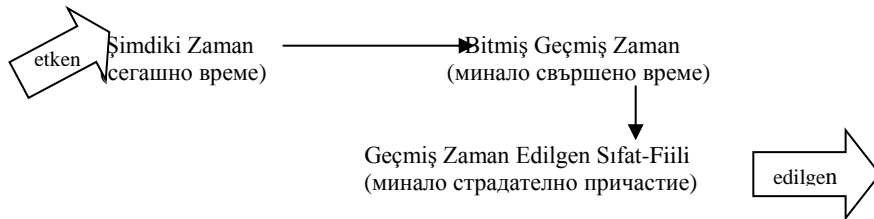
ayrılması konuyu görünüş açısından değerlendirmemize neden olmaktadır. Fiilin görünüş özelliğinin başlangıç noktasını da şimdiki zaman oluşturmaktadır.

Çatı karşıtlığı sıfat-fiillerde, şimdiki zamanın etkisi üç eylemside de, şimdiki zaman ve geçmiş zaman karşıtlığı görünüşün devreye girmesiyle sıfat-fiillerde ve isim-fiillerde görülmektedir. Şimdiki zamanın etkisi eylemsilerin bütününe yayılmaktadır. Zaman karşıtlığının görüldüğü durumlarda bile bu etki söz konusudur. Çünkü Bulgarcada bitmiş ve bitmemiş geçmiş zamanlar da merkezdeki şimdiki zamana bağlıdır.⁸

Çalışmamızda geçmiş zaman edilgen sıfat-fiilinin oluşumu zaman açısından incelenecek; edilgen eklerin fiile gelmesi, geçişli, geçişsiz, dönüşlü biçim ve bu biçimin Bulgarcadaki diğer işlevleri üzerinde durulacaktır.

1. Edilgen Oluşumun Zamanla Bağlantısı

Bulgarcada geçmiş zaman edilgen sıfat-fiilinin oluşumu ister bağımsız kullanımda olsun, ister bağımlı kullanımda olsun, belli bir formülde gerçekleşir. Edilgen fiilin oluşumunda fiile gelen ekler ‘-н’ veya ‘-т’ ekleridir. Bu ekler teklik / çokluk ve gramatik cinsiyet kategorisine göre şekillenmektedir. Bu noktada kullanıma yönelik tiplere riayet etmek gerekir. Bağımsız kullanımda geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili isme paralel şekillenirken, bağımlı kullanımda ise zamana uygun yardımcı fiille birlikte geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili görünürdeki özneye paralel şekillenir. Her iki kullanım da bitmiş geçmiş zaman ekseninde meydana gelir. Aşağıdaki *Şekil 1*’i inceleyelim.

Şekil 1: Bulgarcada geçmiş zaman edilgen sıfat-fiilinin zamana göre oluşumu

⁸ Ayrıca bkz. Cömertel, *a.g.m.*, s. 143.

BULGARCADA FİİL ÇATISI

Yukarıdaki *Şekil 1*'i incelediğimizde etken fiil, edilgen fiile dönüşmeye şimdiki zamanla başlamaktadır. Şimdiki zamanda fiil birinci teklik şahsa (аз / ben) göredir ve fiil çekim özelliğini bu zamanda kazanmaktadır. Kazanılan çekim özelliği diğer sekiz zamanda ve fiilin diğer şekillenmelerinde (örneğin, kip gibi) etkilidir. Şimdiki zamanda etken olan fiil, aynı zamanda geçişlidir de. Böylece, biz geçmiş zaman edilgen sıfat-fiilinin esas itibarıyla geçişli fiillerden oluştuğunu tespit ederiz.⁹ Şimdiki zamanın akabinde fiilin şahsı sabit kalarak bitmiş geçmiş zamana dönüştürülür. Son aşamada fiil, bitmiş geçmiş zaman akabinde edilgen fiilin oluşumunda gelen ekleri alır [-н (-а, -о; -и) veya -т (-а, -о; -и)] ve geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili biçimlenmiş olur. Son aşamayı daha basitleştirirsek, '-н' veya '-т' eklerinin, teklik / çokluk göz önünde bulundurularak ve gramatik cinsiyet kategorisine uygun olarak geçmiş zaman eki '-х' yerine, gelmesidir. Bu işlemler sonrasında geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili artık isme gelebilir ya da uygun yardımcı fiille beraber görünürdeki özneyle edilgen yapıyı oluşturabilir.

Şimdi, şöyle bir soru soralım: Edilgen fiilin oluşumunda gelen ekler neye göre, nasıl gelmektedir? Fiili nasıl biçimlendirmektedir? Öncelikle, belirtmemiz gerekir ki, gelen ekler birinci teklik şahıstaki bitmiş geçmiş zamanda olan fiilin son seslerine göre gelmektedir. Bunun için aşağıdaki *Tablo 2*'yi inceleyelim.

Geçmiş Zaman Edilgen Sıfat-Fiili (минало страдателно причастие)	Bitmiş Geçmiş Zaman (минало свършено време)	Такı (окончание)
-н, -на, -но; -ни	-ох	-ен
	-кох	-чен
	-ах	-ан
	-ях	-ян
	-их (II. Çekim)	-ен
-т, -та, -то; -ти	-нах	-нат
	-ех	-ет
	-ух	-ут
	-их (I. Çekim)	-ит

Tablo 2: Geçmiş zaman edilgen sıfat-fiilinde eklerin biçimlenmesi

Yukarıdaki *Tablo 2*'ye göre aşağıdaki örnekleri inceleyelim.

⁹ Stoyan Stoyanov, *Gramatika na Bilgarskiya Knijoven Ezik - Fonetika i Morfologiya*, İzdatelstvo 'Nauka i İzkustvo', 2. Baskı, Sofya 1977, s. 415.

Örn: Преведа ‘*çevirmek, tercüme etmek*’ → преведох ‘*çevirdim, tercüme ettim*’ → преведен (-а, -о; -и) ‘*çevrilmiş, tercüme edilmiş*’.

Пека ‘*pişirmek*’ → пекох ‘*pişirdim*’ → печен (-а, -о; -и) ‘*pişirilmiş, pişmiş*’.

Свържа ‘*bağlamak*’ → свързах ‘*bağladım*’ → свързан (-а, -о; -и) ‘*bağlanmış, bağlı*’.

Живея¹⁰ ‘*yaşamak*’ → живях ‘*yaşadım*’ → живян (-а, -о; живени) ‘*yaşanılmış, yaşanmış*’.

Правя (II. Çekim) ‘*yapmak*’ → правих ‘*yaptım*’ → правен (-а, -о; -и) ‘*yapılmış*’.

Позная ‘*tanımak, bilmek, anlamak*’ → познах ‘*tanıdım, bildim, anladım*’ → познат (-а, -о; -и) ‘*tanınmış, bilinmiş*’.

Заема ‘*ödünç vermek, ödünç almak, zapt etmek*’ → заех ‘*ödünç verdim, ödünç aldım, zapt ettim*’ → зает (-а, -о; -и) ‘*ödünç alınmış, borç alınmış, zapt edilmiş, tutulmuş*’.

Чуя ‘*işitmek, duymak*’ → чух ‘*işittim, duydum*’ → чут (-а, -о; -и) ‘*işitilmiş, duyulmuş*’.

Открива (I. Çekim) ‘*açmak, keşfetmek, açıklamak*’ → открих ‘*açtım, keşfettim, açıkladım*’ → открит (-а, -о; -и) ‘*açık, aleni, keşfedilmiş, açıklanmış*’.

Tablo 2’yi incelediğimizde, birinci teklik şahsa göre bitmiş geçmiş zamanda sonu ‘-их’ ile biten fiillerde hem ‘-н’ hem de ‘-т’ ekleriyle geçmiş zaman edilgen sıfat-fiilinin oluştuğunu görürüz. Fakat bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, fiilin çekim özelliğidir. Bitmiş geçmiş zamanda

¹⁰ Geçişsiz fiildir. Fakat Bulgarca sözlüklerde bu fiil genellikle geçişsiz olarak gösterilmesine rağmen, geçişli olarak da gösterilmektedir. Ayrıca, bkz. <http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/живея/>, (05.03.2017). Örneğin; живея си живота ‘*hayatımı yaşıyorum*’ cümlesinde mecazi (преносно) kullanım ön plandadır. ‘Neyi’ yaşıyorum *hayatımı* yanıtını vermesine rağmen, öznenin yaptığı işten etkilenen nesne söz konusu değildir. ‘Yaşamak’ fiili oluş bildirir ya da tersini söyleyecek olursak, kılış bildirmez. Eylem, nesne üzerinde gerçekleşmez. Ayrıca, bkz. *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 2546.

BULGARCADA FİİL ÇATISI

sonu ‘-их’ ile biten fiili geçmiş zaman edilgen sıfat-fiilinde biçimlendirmek için hemen fiilin şimdiki zamandaki çekimi düşünülmelidir (bitmiş geçmiş zamandan bir önceki adıma, merkeze dönülmelidir). Şayet, fiil şimdiki zamanda I. çekime (-е-) göre çekimleniyorsa ‘-их’ yerine ‘-ит’; II. çekime (-и-) göre çekimleniyorsa ‘-их’ yerine ‘-ен’ ekleri getirilir.

İsme paralel şekillenen geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili belirlilik morfemi¹¹ de alabilir.

Örn: Изпратени писма ‘*gönderilmiş mektuplar*’

Изпратя (II. Çekim) ‘*yollamak, göndermek*’ → изпратих ‘*yolladım, gönderdim*’ → изпратен ‘*yollanmış, gönderilmiş*’. Писма ‘*mektuplar*’ orta cinsten (среден род) çoğul isim olduğundan, geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili çokluk biçiminde şekillenmiştir, tanımsızdır.

Мамена жена ‘*aldatılmış kadın*’

Мамя (II. Çekim) ‘*aldatmak*’ → мамих ‘*aldattım*’ → мамен ‘*aldatılmış*’. Жена ‘*kadın*’ dişil cinsten (женски род) tekil isim olduğundan, geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili teklik / dişil biçimde şekillenmiştir, tanımsızdır.

Загубеното време ‘*kayıp (kaybedilmiş) zaman*’

Загубя (II. Çekim) ‘*kaybetmek, yitirmek*’ → загубих ‘*kaybettim, yitirdim*’ → загубен ‘*kaybedilmiş, yitirilmiş*’. Време ‘*zaman*’ orta cinsten (среден род) tekil isim olduğundan, geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili teklik / orta biçimde şekillenmiş ve tanımlanmıştır (загубено+то).

Geçmiş zaman edilgen sıfat-fiilinin isme paralel şekillenmesi için her zaman ismin öncesinde gelmesi de gerekmez.

¹¹ Morfem (morpheme) biçim birimidir. Anlam taşımasına rağmen, anlamı belirleyen birimdir. İsimlerde tanımlılıkta -ът, -а, -ят, -я, -та, -то, -те, -та belirlilik morfemleri kullanılırken; sıfatlarda ve dolayısıyla sıfat-fiillerde -ят, -я, -та, -то, -те belirlilik morfemleri kullanılır. Bunlar tanımlılık/tanımsızlık (определеност/неопределеност) şekilleridir. Sıfat-fiilin üç türünde (şimdiki zaman etken sıfat-fiili, bitmiş geçmiş zaman etken sıfat-fiili ve geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili) belirlilik morfemleri kullanılırken; bitmemiş geçmiş zaman etken sıfat-fiilinde belirlilik morfemleri kullanılmaz.

Örn: Не беше фаталист, но годините, прекарани в болници, морги и кардиологии, бяха му доказали¹²

Kaderci değildi, lakin hastanelerde, morglarda ve kardiyojilerde geçirilmiş yıllar, ona ispatlamıştı

Yukarıdaki örnek cümlede geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili biçimi (прекарани) anlam ve biçim açısından kendisinden önce gelen isimle (годините) bütünleşmiştir. Biçimlenme şöyle gerçekleşmiştir:

Прекарам (III. Çekim) ‘geçirmek, çekmek’ → прекарах ‘geçirdim, çektim’ → прекаран ‘geçirilmiş, çekilmiş’. Години ‘yıllar’ dişil cinsten (женски род) çoğul isim olduğundan, geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili çokluk biçiminde şekillenmiştir. Böyle durumlarda belirlilik morfemini önce gelen isim almaktadır (години+те).

Bu bölümün sonunda şöyle bir soru yöneltelim: Bir fiili, geçmiş zaman edilgen sıfat-fiilinde oluştururken her iki ekle de (yani hem ‘-н’ ekini, hem de ‘-т’ ekini kullanarak) biçimlendirebilir miyiz? Elbette, bu tarz fiillerle Bulgarcada karşılaşılmaktadır. Sonu -ея ile biten fiillerden (bu tarz fiiller I. çekimlidir) bazılarında bu duruma rastlanmaktadır. Örneğin; изпя ‘şarkı söylemek’ → изпях ‘şarkı söyledim’ → изпят-изпях ‘şarkı söylenmiş / söylenmiş’.¹³

2. Etken ve Edilgen Çatılar

Özne yüklem ilişkisine göre incelenir. Etken (деятелен / активен) ifadede eylemi gerçekleştiren bellidir. Eylemin öznesi aktif konumdadır ve buna bağlı olarak yüklemde çatı ekleri bulunmaz. Edilgen (страдателен / пасивен) ifadelerde ise eylemi gerçekleştiren belli değildir. Eylemin öznesi pasif konumdadır ve buna bağlı olarak da yüklemde çatı ekleri bulunur. Etken / edilgen çatıların ayırımı daha basite indirgersek; özneleri yapıcı olan eylemler etken çatılı, özneleri yapılan işin etkisine uğrayan eylemler edilgen çatılıdır.¹⁴ Bulgarcada edilgen çatı iki biçimde gerçekleşir:

¹² Marko Semov, *Tsenata*, Natsionalen Muzei na Bılgarskata Kniga i Poligrafıya (Bılgarski Bestselır), Sofya 2004, s. 98.

¹³ Zoya Barbolova, *Sıvremenen Bılgarski Ezik - Morfolođiya*, Sofya 1997, s. 175.

¹⁴ Tahir Nejat Gencan, *Dılbılgısı*, Tek Ağaç Eylöl Yayıncılık, Ankara 2007, s. 385 ve 386.

BULGARCADA FİİL ÇATISI

1- Dönüştürme biçimin (-ce) geçişli fiillere gelmesi.

2- Geçişli fiilin geçmiş zaman edilgen sıfat-fiilde biçimlenmesi (şimdiki zaman → bitmiş geçmiş zaman → ‘-н’ veya ‘-т’ eklerinin gelmesi → zamana uygun yardımcı fiil / bağımlı kullanım)

Bulgarcada edilgen çatının oluşumuna iki biçimi de kullanarak örnek verelim.

Örn:¹⁵ (1) Книгата е прочетена. Книгата е прочетена от ученика.
Kitap okunmuştur. Kitap (erkek) öğrenci tarafından okunmuş (okunmuştur).

(2) Книгата се четé. Книгата се четé от ученика.
Kitap okunuyor. Kitap (erkek) öğrenci tarafından okunuyor.

Yukarıdaki iki örnek cümleyi inceleyelim. Birinci cümledeki про+чета fiili ‘*baştan sona kadar okumak, tamamiyle okumak*’ anlamlarına gelmektedir.¹⁶ Eylem geçmişte herhangi bir noktada gerçekleşmiş ve etkisi devam etmektedir. Biçim açısından cümleleri incelediğimizde birinci cümlede geçişli eylem geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili biçimindedir. Birinci cümledeki fiilin biçimlenmesini geri saralım. Teklik / dişil biçimde görünürdeki özneye göre şekillenmiştir (книга). Çatı eki olarak ‘-н’ ekini almıştır. Çünkü, temeldeki fiil bitmiş geçmiş zamanda birinci teklik şahsa göre прочетох ‘*okudum*’ şeklindedir (Bkz. *Tablo 2*). Sonu -та ile biten şimdiki zamandaki fiiller (I. çekimlidir) bitmiş geçmiş zaman ‘-х’ ekini ‘-ох’ varyasyonunda alır; bu durumda fiilin şimdiki zamandaki şekli прочита ‘*okumak / okuyorum*’ şeklindedir. Böylece, fiilin başlangıç noktasına varmış oluruz. Fiil bu durumda etken çatıda ve geçişlidir. İkinci cümlede ise dönüştürme biçim fiile gelmiş ve edilgen çatıyı oluşturmuştur. İkinci cümlede de dönüştürme biçim özneyi ortadan kaldırmış, nesne görünürdeki özne konumuna geçmiştir. Her iki cümleye de baktığımızda *kitap (книга)* sözcüğü görünürdeki öznedir (ne okunuyor → kitap). Gerçekte ise eylem

¹⁵ Borimir Krıstev, *Gramatika za Vsički* (Populyarno Opisanie na Bılgarskiya Ezik), İzdatelstvo ‘Nauka i İzkustvo’, Sofya 2010, s. 126.

¹⁶ Bulgarcada про- ön eki eylemin anlamına tamamen gerçekleşme, bütüne yayılma, geçici bir süre devamlılık katmaktadır. Ayrıca, fiile görünüş de kazandırmaktadır. Başlangıç eylemini oluşturmaktadır. Faaliyete başlamayı gösterir (ingressive). Örn: Про+работвам / про+работя ‘*çalışmaya başlamak, ilk defa çalışmak*’.

başka biri tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu durumun gösterilmesi için iki cümlede de edat (от / предлог) kullanılmıştır. ‘Okumak’ eylemini asıl gerçekleştiren öğrencidir (ученик).

Şimdi, ikinci cümleye zaman açısından yaklaşalım. İkinci cümlelerin zamanı açık değildir. Dönüslü biçim, şimdiki zamanda üçüncü teklik (той, тя, то / о) ve bitmiş geçmiş zamanda ikinci (ти / sen) ve üçüncü teklik şahıslara (той, тя, то / о) göre biçimlenmiş fiillere geldiğinde zamanı kestirmek zorlaşmaktadır. İkinci cümledeki ayrımı vurgu belirleyecektir. Şayet, vurgu ikinci /é/ ünlüsü üzerinde ise (örnekte olduğu gibi) şimdiki zaman, vurgu birinci /é/ ünlüsü üzerinde ise bitmiş geçmiş zamandır.

Yukarıdaki örnek cümleleri etken hâle getirmek için geçmiş zaman edilgen sıfat-fiilini ve dönüslü biçimi kaldırdığımızda edat kullanımına da gerek kalmayacaktır. Ученикът прочете / четé книгата ‘öğrenci kitabı tamamıyla okudu / okuyor’.¹⁷

Bulgarcadaki zamanlarla birlikte etken ve edilgen fiil biçimlerini aşağıdaki tabloda inceleyelim.¹⁸

Fiil Zamanı (глаголно време)	Etken Biçimler (деятелни форми)	Edilgen Biçimler Dönüslü Biçim (страдателни форми-възвратна форма)	Edilgen Biçimler Geçmiş Zaman Edilgen Sıfat-Fiili (страдателни форми- минало страдателно причастие)
Şimdiki Zaman (сегашно време)	четé (okuyor, okur)	четé се (okunuyor, okunur)	четен е (okunmuş, okunmuştur)
Belirsiz Geçmiş Zaman (минало неопределено време)	чел е (okumuş)	чел се е (okunmuş)	
Bitmemiş Geçmiş Zaman (минало несвършено време)	четеше (okuyordu, okurdu)	четеше се (okunuyordu, okunurdu)	беше (бе) четен (okunmuştu)

¹⁷ Edatın ortadan kalkması eylemi gerçekleştiren kişiyi (gerçek özneyi) tamamlıktan çıkarmıştır. Bu durumda belirlilik morfemi değişiklik göstermiştir. Bu oluşumlar Bulgarca öğrenenler için zorluk oluşturmaktadır. Teklik eril isimlerde kullanılan belirlilik morfemleri şöyledir: -ът, -а, -ят, -я. Özne konumunda olan teklik eril isimlerde -ът ya da -ят; özne konumunda olmayan (tamamlık) teklik eril isimlerde -а ya da -я (kısaltılmış biçimler) belirlilik morfemleri kullanılmaktadır. Bu özelliği bilmek başlı başına yeterli değildir. Teklik eril isimdeki en sondaki ünsüze dikkat etmek gerekir. En sondaki ünsüz sert ise -ът ya da -а; yumuşak ise -ят ya da -я belirlilik morfemleri kullanılır.

¹⁸ Tablo 3 iki kaynaktan alıntılanmıştır: Petır Paşov, *Bulgarska Gramatika*, İzdatelska Kışta ‘Hermes’, Plovdiv 1999, s. 132 ve Kristev, *a.g.e.*, s. 125. Tablodaki örnek fiil değiştirilmiştir.

BULGARCADA FİİL ÇATISI

Bitmiş Geçmiş Zaman (минало свършено време)	чѐте (okudu)	чѐте се (okundu)	
Geçmişte Önceki Zaman (минало предварително време)	беше (бе) чел (okumuştı)	беше (бе) се чел (okunmuştu)	
Gelecek Zaman (бъдеще време)	ще чете (okuacak)	ще се чете (okunacak)	ще бъде четен (ще е четен) (okunacak)
Gelecekte Önceki Zaman (бъдеще предварително време)	ще е чел (ще бъде чел) (okumuş olacak)	ще се е чел (ще се бъде чел) (okunmuş olacak)	
Geçmişte Gelecek Zaman (бъдеще време в миналото)	щеше да чете (okuyacaktı)	щеше да се чете (okunacaktı)	щеше да бъде четен (щеше да е четен) (okunacaktı)
Geçmişte Önceki Gelecek Zaman (бъдеще предварително време в миналото)	щеше да е чел (щеше да бъде чел) (okumuş olacaktı)	щеше да се е чел (щеше да се бъде чел) (okunmuş olacaktı)	

Tablo 3: *Bulgarcadaki zamanlar ve etken / edilgen fiil biçimleri*

Yukarıdaki tabloyu incelediğimizde, etken biçimler dokuz zamanla bağlantılıdır. Dönüştürücü biçim dokuz zamanda da kullanılarak etken fiili edilgen fiile dönüştürür. Edilgen biçimin oluşmasında bir diğer varyant olan geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili dört şekilde (четен е, беше (бе) четен, ще бъде четен, щеше да бъде четен) yardımcı fiille birlikte karşımıza çıkmaktadır. Dönüştürücü biçim dokuz zamanın anlamıyla tam olarak bütünleşmesine rağmen, bu bütünleşme bazı fiillerde (bitmiş geçmiş zamanda -ох (I. Çekim), -их (II. Çekim) ve -ах (III. Çekim) varyasyonlarında) zamanın tespitinde zorluk oluşturmaktadır. Geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili ile oluşan edilgen biçimde ise yardımcı fiiller zamanın tespitini kolaylaştırmakta, bu tarzda oluşan edilgen biçimler görünürdeki özne ile sadece teklik / çokluk açısından değil, aynı zamanda gramatik cinsiyet kategorisi açısından da uyum sağlamaktadır.

Fiillerin etken biçimi daha geniş bir alana yayılmakta ve fiillerin bütün biçimleri etken çatıdadır.¹⁹

3. Dönüştürücü Çatı

Çalışmamızda bu bölüme kadar dönüştürücü biçimi oluşturan -ce zamiri kullanılarak edilgen çatının oluşumunu inceledik. Bulgarcada dönüştürücü biçimin kullanım alanı sadece bu çatının oluşmasıyla sınırlanmaz. Dönüştürücü biçimin kullanılmasıyla dönüştürücü çatı (reflexive / рефлексив /

¹⁹ Kristev, *a.g.e.*, s. 124.

възвратен залог) da oluşturulur. Dönüşlü çatı, özne yüklem ilişkisine göre incelenir ve özne belli olduğundan etken çatı gibidir. Aynı zamanda özne gerçekleştirdiği eylemden etkilendiğinden edilgen çatı gibidir. Bu sebeple dönüşlü ve edilgen çatılar aynı görülmekte ve birbirine karıştırılmaktadır. Öznesi etkilenici olan çatılar edilgen, öznesi yapıcı olan ve yapılan işten etkilenen çatılar ise dönüşlüdür.²⁰ Bu tanımı daha da basitleştirmek gerekirse, edilgen çatıda görünürdeki özne, dönüşlü çatıda ise gerçek özne mevcuttur. Dönüşlü çatılarda, öznenin eylemi gerçekleştirmesi ve gerçekleştirdiği eylemin etkisinin ya da sonucunun öznenin kendisine dönük olması gerekir. Aşağıdaki örnekleri inceleyelim.

Örn: (1) Тази стая се подготвяше за гостите.
Bu oda misafirler için hazırlanıyordu.

(2) Моята приятелка се подготвяше за вечерята.
Kız arkadaşım akşam yemeği için hazırlanıyordu.

Yukarıdaki örnek cümleler aynı fiil (подготвяше се) ve aynı zaman (bitmemiş geçmiş zaman / минало несвършено време-имперфект) ile oluşturulmuştur. Birinci cümlede dönüşlü biçim edilgen çatıyı oluşturmuştur. Çünkü, oda görünürdeki öznedir (ne hazırlanıyor → oda). Eylem biri tarafından gerçekleştirilir ve gerçekleştirilen eylem yapan kişiyi etkilemez (etki oda üzerindedir). İkinci cümlede ise dönüşlü biçim dönüşlü çatıyı oluşturmuştur. Çünkü, kız arkadaş gerçek öznedir (kim hazırlanıyor → kız arkadaşım). Eylemi gerçekleştiren ve gerçekleştirilen eylemden etkilenen öznenin kendisidir. Özne aynı zamanda nesne konumuna geçmiştir. İkinci cümleden ayrıca şöyle bir sonuç çıkmaktadır: Öznenin eylemi gerçekleştirmesi ve gerçekleştirdiği eylemden kendisinin etkilenmesi öznenin canlı olmasına bağlıdır. Her iki örnek cümlenin Türkçesine baktığımızda, bu cümlelerde (edilgen olsun, dönüşlü olsun) aynı çatı eklerinin kullanıldığı ortadadır (-n). Bu durum edilgen ve dönüşlü çatıların birbirine karıştırılmasına neden olmaktadır.

Şimdi, etken çatıyı bir küme, edilgen çatıyı da ayrı bir küme olarak düşünersek, bu iki kümenin kesiştiği alan üçüncü bir küme olarak dönüşlü çatıyı karşımıza çıkartır. Çünkü, özne bellidir ve eylemi gerçekleştirdiğinden etkin konumdadır. Diğer yandan, özne gerçekleştirdiği eylemin etkisine katlanmasıyla, edilgendir. Sonuç olarak, özne eylemi

²⁰ Korkmaz, a.g.e., s. 503 ve 505.

BULGARCADA FİİL ÇATISI

sadece aktif ya da sadece pasif olarak gerçekleştirmez. Fakat bazı durumlarda dönüşlü biçim aktif ve pasif arasındaki çizgiyi çok net çizebilmektedir. Örneğin; *посъветвам* ‘*nasihat etmek, öğüt vermek*’ özne aktiftir - *посъветвам се* ‘*birinin fikrini almak, danışmak*’ özne pasiftir.

Dönüşlü çatı geçişli fiillerden oluşmaktadır.

Örn:

Мия ‘*уикатмак*’ [geçişli]

Мия се ‘*уиканмак*’ [dönüşlü / geçişsiz]

Украсявам / украся ‘*süslemek, donatmak*’ [geçişli]

Украсявам се / украся се ‘*süslenmek, donanmak*’ [dönüşlü / geçişsiz]

Мокря ‘*ислатмак*’ [geçişli]

Мокря се ‘*исланмак*’ [dönüşlü / geçişsiz]

Покривам / покрива ‘*örtmek, kapatmak*’ [geçişli]

Покривам се / покрива се ‘*örtünmek, kapanmak*’ [dönüşlü / geçişsiz]

Bulgarcada bazı fiiller sadece dönüşlü biçimle kullanılabilir. Örneğin; *грижа* ‘*kaygı, özen, merak*’ anlamlarına gelmektedir. Dişil bir isimdir. Fiil olarak sadece dönüşlü biçimle kullanılmaktadır. *Грижа се* ‘*hizmet etmek, kaygı göstermek, merak etmek*’ anlamlarına gelmekte ve geçişsiz bir fiildir. Dönüşlü biçim ortadan kaldırıldığında fiil değil, isimdir.

Bulgarcada dönüşlü biçimin kullanılmasıyla işteş çatı (reciprocal middle / взаимно-съвместен залог) da oluşturulmaktadır. İşteş çatı, özne yüklem ilişkisine göre incelenmektedir. Bu çatıda birden çok özne aynı eylemi karşılıklı ya da birlikte gerçekleştirir.

Örn: Двете момичета, приятелки от детинство, весело се здрависаха.²¹

*Çocukluk arkadaşı olan iki genç kız, sevinçle selamlaştı*²²

²¹ Elin Pelin’in *Топрак* (“Земя”) başlıklı öyküsünün Bulgarcası şu internet sitesinden alınmıştır: <https://chitanka.info/text/5625/7>, (11.03.2017).

²² Elin Pelin, *Bir Türk Kadını Uğruna* (Seçme Öyküler), (çev.) Türker Acaroğlu, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2003, s. 194.

Yukarıdaki örnekte здрависам ‘*elini sıkmak, selam vermek*’ fiili (geçişli) dönüşlü biçimle kullanılarak здрависам се ‘*el sıkışmak, selamlaşmak*’ anlamlarına gelir (geçişsiz), işteş çatıyı oluşturur ve eylemin karşılıklı olarak yapıldığını ortaya koymaktadır. Türkçede işteş çatıda fiile -ş- eki gelir.

Bulgarcada işteş çatı fiillerde açıkça tespit edilebilmektedir. Örneğin; срещам / срещна ‘*karşılama, tesadüf etmek*’ – срещам се / срещна се ‘*karşılıklı karşılaşma, görüşme, buluşma*’ (karşılıklı yapılan eylem); разбягам се / разбягам се ‘*kaçışma, koşuşma*’ (birlikte / toplu yapılan eylem); боря ‘*rahatsız etmek*’ – боря се ‘*savaşma, güreşme*’ (karşılıklı yapılan eylem). Lakin bazı fiillerde işteş çatı ikinci planda kalabilir ya da biçim açısından işteş çatı gibi görünse de fiil edilgen çatı ya da dönüşlü çatı olabilir. Örneğin; виждам / видя ‘*görmek, bakmak*’ – виждам се / видя се ‘*görünmek (edilgen), görüşme, karşılaşma (işteş)*’; заемам / заема ‘*ödünç vermek, ödünç almak, zapt etmek*’ – заемам се / заема се ‘*girişme*’ (bir işe tutunmak, bir işi ele almak- dönüşlü); разхождам / разходя ‘*dolaştırma*’ – разхождам се / разходя се ‘*dolaşma*’ (dönüşlü).

Eylemin karşılıklı olarak ya da birlikte yapıldığını belirtmek için, Bulgarcada fiiller birinci çokluk şahsa göre (ние / biz) ve açıklamasıyla birlikte verilebilir. Örneğin; разплаквам се / разплача се ‘*ağlamak*’ – разплакваме се / разплачем се ‘*ağlaşma*’ (işteş); смея се ‘*gülmek*’ – смеем се заедно ‘*gülüştürme*’ (işteş).²³

Bulgarcada işteş çatılar da geçişli fiile gelen dönüşlü biçimle oluşur ve fiil geçişli özelliğini kaybederek geçişsiz olur. Türkçede ise -(I)ş- / -(U)ş- ekleri hem geçişli hem geçişsiz fiillere gelerek genellikle geçişsiz fiiller oluşturur, istisna olarak geçişli fiiller de oluşturabilir [Örn: payla- / payla-ş- (bir şeyi paylaşmak)].²⁴

Bulgarcada yeni bir durum kazanma anlamı taşıyan fiiller de dönüşlü biçimle verilmektedir. Türkçede bu duruma *nitelikte eşitlik* denmektedir. Örneğin; детиня се (geçişsiz) ‘*çocuklaşma*’ (çocuk gibi davranma, çocuca benzemek), гърбя се (geçişsiz) ‘*kamburlaşma*’ (kambur duruma gelmek), подобрявам се / подобря се (geçişsiz) ‘*iyileşme*’ (iyi duruma gelmek). Bu fiiller biçim açısından işteş gibi

²³ Bkz. Akademiçen Tursko-Bılgarski Reçnik, İzdatelstvo ‘Riva’, Sofya 2009.

²⁴ Korkmaz, a.g.e., s. 506.

BULGARCADA FİİL ÇATISI

görünseler de, işteş mantığından uzaktırlar.

Bulgarcada bazı fiiller üçüncü teklik şahsa göredir. Bu fiiller şahıssız fiil (безлично) olarak tanımlanır. Dönüştü biçimle beraber şahıssız fiiller de oluşturulabilir. Örneğin; святкам (geçişsiz) ‘*zaman zaman parlamak, parlayıp sönmek, parıldamak*’ / святка се ‘*şimşek çakmak*’, пуша (geçişli) ‘*sigara içmek*’ / пуши се ‘*sigara içilir*’, разбира се²⁵ / разбере се ‘*açık / ortada olmak*’. Belirtmek gerekir ki, şahıssız fiillerde çatı aranmaz. Bu durumu şöyle açıklayabiliriz: Buraya kadar gördüğümüz çatılarda özne yüklem ilişkisi üzerinde durduk. Özne, yani şahıs yoksa, çatı da otomatikman yoktur.

Bu bölümün sonunda Bulgarcada eyleme dönüştü biçimi kazandıran –си zamirinden de bahsedelim. Bu zamir, ‘на себе си’ zamininin kısa biçimidir. Dönüştü biçimi kazandıran –си zamiri eyleme ‘*kendine, kendisine*’ anlamlarını katar. Farklı kullanım alanlarına sahiptir: Örneğin; eylemi dönüştü hâle getirebilir. Говоря ‘*konuşmak*’²⁶ (işteş), говори се ‘*konusuluyor, deniliyor*’ (şahıssız), говоря си ‘*kendi kendine konuşmak / söylenmek*’ (dönüştü). İşteş çatıyı oluşturabilir. Разделям си / разделя си ‘*paylaşmak*’ (işteş). Şahıssız fiil oluşturabilir. Струвам ‘*değerinde olmak, yaramak, yarpmak, etmek*’ / струва си ‘*anlamı vardır, olur, değer*’. Fiile anlam katabilir. Представям / представя ‘*göstermek, sunmak, tasvir etmek, temsil vermek (tiyatroda)*’, представям се / представя се ‘*takdim olunmak*’, представям си / представя си ‘*tasavvur etmek*’. Лягам / легна ‘*yatmak*’, лягам си ‘*yatağa yatmak*’ (yönelme). Eyleme dönüştülük kazandıran iki kısa biçim –се ve –си zamirleri genellikle birbirine karıştırılmaktadır. En belirgin ayrımları –се zamiri уарма durumudur, yani (accusative / винителни) belirtme hâlidir; –си zamiri ise yaklaşma durumudur, yani (dative / дателни) yönelme hâlidir (bkz. лягам си) ve her ikisi denklitiktir.²⁷

²⁵ Ünlem (междуметие) olarak da kullanımına dikkat edilmelidir. Bu durumda elbette, ‘hayhay, şüphesiz’ anlamında kullanılır.

²⁶ Bu fiil biçim açısından işteş olmasa da (-ş- eki ayrılmaz), anlam açısından işteştir.

²⁷ Başka bir sözcüğe bağlı olmalarına rağmen, klitikler (клитика) gramatik olarak bağımsız biçim birimlerdir. Sözcük önünde olan klitikler proklitiktir (проклитика), sözcük sonrası gelen klitikler ise enklitiktir (енклитика). Enklitik terimi özel bir vurgusu olmayan ve daima başka bir sözcüğün devamında gelen biçim birim anlamındadır.

4. Geçişli ve Geçişsiz Fiiller

Çalışmamızda bu bölüme kadar fiillerin yanında parantez içinde geçişli ya da geçişsiz olduklarını belirtmiştik. Fiilin çatısının oluşumunda ve belirlenmesinde fiilin nesne alması / alamaması rol oynamaktadır. Bulgarcada her bir fiilin yanında geçişli ya da geçişsiz olduğu belirtilir. Fiilin geçişli ya da geçişsiz olduğunun belirtilmesi başlangıçta fiillerin *mastar* (infinitive) hâlinin mevcut olmamasından kaynaklanarak şimdiki zamanda birinci teklik şahsa göredir (аз / ben). Çalışmamızın başında belirttiğimiz gibi, fiil nesne alabiliyorsa geçişli (transitive / преходен), nesne alamıyorsa geçişsizdir (intransitive / непреходен). Anlaşılacağı üzere, fiilin geçişli ya da geçişsiz olduğu nesne yüklem ilişkisine göre incelenerek tespit edilir.

Etken çatı geçişli fiillerden oluştuğu gibi, geçişsiz fiillerden de oluşur; edilgen çatı ise sadece geçişli fiillerden oluşmaktadır.²⁸ Bulgarcada geçişli fiiller –ce ve –си zamirlerine sahip değildir, bu iki zamirle oluşan bütün fiiller geçişsizdir.²⁹

- Geçişli Fiiller: Държа ‘*tutmak, alıkoymak, muhafaza etmek*’; изпращам / изпратя ‘*göndermek, yollamak*’; казвам / кажа ‘*söylemek, demek, bildirmek*’; локализирам ‘*yerelleştirmek, yayılmasını önlemek*’; пера ‘*yıkamak*’. Bu fiiller nesne alabilir. Örneğin; изпратих писмото ‘*mektubu gönderdim*’ – ‘*neyi*’ gönderdim: Mektubu (писмото).

- Geçişsiz Fiiller: Мълча ‘*susmak, sükût etmek*’; отивам / отида ‘*gitmek*’; плувам ‘*yüzmek*’; плача³⁰ ‘*ağlamak*’; раста ‘*büyümek, boy atmak, gelişmek*’; тичам ‘*koşmak*’. Bu fiiller nesne alamaz. Örneğin; малко дете отива в училището ‘*küçük çocuk okula gidiyor*’ – ‘*neyi*’ gidiyor: Nesne yok, geçişsizdir.

Şimdi, şöyle bir soru yöneltelim: Bulgarcada bir fiil hem geçişli hem de geçişsiz olabilir mi ve fiil dönüşlü biçim kullanılmaksızın geçişli / geçişsiz arasında değişim gösterebilir mi? Örneğin; говоря ‘*konuşmak,*

²⁸ Stoyanov, a.g.e., s. 328 ve 330.

²⁹ Barbolova, a.g.e., s. 75.

³⁰ Плача се: ‘*Şikâyette bulunmak, dert yanmak, ağlanmak*’. Bu örnekte geçişsiz fiile dönüşlü biçim gelerek, fiilin geçişsiz özelliğini korumuş gibi görünmektedir. Aslında, bu fiilde de olması gereken gerçekleşmiştir. Çünkü dönüşlü biçim fiilleri geçişsiz kılar.

BULGARCADA FİİL ÇATISI

demek, söylemek' fiili hem geçişli hem de geçişsizdir.

Örn:³¹ (1) Стрина Венковица си остава сè³² недоволна. Душата ѝ е сè огорчена. Мислите ѝ, тежки и неприятни, се въртят сè около оние парливи думи, що ги била уж говорила свахата³³ ѝ.

Venkovitsa Teyze sürekli memnuniyetsizdir. Yüreği hep kırgındır. Bunaltıcı ve tatsız düşünceleri sanki sürekli, dünüşünün söylemiş olduğu acı sözlerin etrafında dönüp durmaktadır.

(2) Децата започват да говорят през втората си година.

Çocuklar iki yaşında konuşmaya başlarlar.

Yukarıdaki örnekte birinci cümlede 'говоря' fiili duyulan (öğrenilen) fiil kipinde belirsiz geçmiş zaman / geçmişte önceki zaman biçimindedir (минало неопределено време в преизказно наклонение / минало предварително време в преизказно наклонение - била говорила). Birinci cümlede acı sözler (парливи думи) nesne konumundadır. Sonuç olarak, birinci cümlede fiil geçişlidir. İkinci cümlede ise şimdiki zamanda genele yayılan bir durum söz konusudur. İkinci cümlede nesne bulunmamaktadır. Sonuç olarak, ikinci cümlede fiil geçişsizdir.

Başka bir örnekle devam edelim. Пуша 'sigara içmek' geçişli bir fiildir. Lakin bu fiil 'duman çıkarmak, duman salmak, tütme' anlamlarına da gelmektedir. Fiil, bu anlamlarda kullanıldığında geçişsizdir.

5. Geçmiş Zaman Edilgen Sıfat-Fiilini Oluştururken Meydana Gelen Ses Değişimleri

Bu bölümde beş husus üzerinde durulacaktır.

1- Bitmiş geçmiş zaman birinci teklik şahısta fiilin sonu '-кох' şeklinde bitiyorsa, bu fiili geçmiş zaman edilgen sıfat-fiilinde oluştururken,

³¹ İki örnek cümlenin Bulgarcası şu internet sitesinden alınmıştır: <http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/говоря/>, (13.03.2017).

³² Dönüşlü biçimle karıştırılmamalıdır. 'Все' anlamındadır. Fiil sonrası konumuna ve vurguya dikkat edilmelidir.

Все (zamir): Hepsi, her şey; (zarf) her yerde, hep, her zaman, daima.

³³ Сваха: Сватя (her ikisi de dişildir). Сват (eril) / сватя (dişil): Dünür / dünür kadın, dünüşü. Cümlenin eylemi bir kadın tarafından gerçekleştirilmektedir (била говорила).

/к/ ünsüzü /ч/ ünsüzüne dönüşür ve sonrasında ‘ен’ eki gelir. En son aşamada teklik / çokluk ve gramatik cinsiyet kategorisi göz önünde bulundurulur. Gramatik cinsiyet kategorisi ismin teklik biçiminde geçerlidir.

Örn: Пека ‘pişirmek’ → пекох ‘pişirdim’ → печох /к/ → /ч/ → печен ‘ен’ eki gelir → печен (-а,-о; -и) ‘pişirilmiş, pişmiş’

2- Bitmiş geçmiş zaman birinci teklik şahısta fiilin sonu ‘-кох’ şeklinde bitiyorsa, bu fiili geçmiş zaman edilgen sıfat-fiilinde oluştururken, birinci husus uygulandıktan sonra, şayet bitmiş geçmiş zamanda fiilin tabanında /я/ ünlüsü varsa, bu ünlü /е/ ünlüsüne dönüşür. En son aşamada teklik / çokluk ve gramatik cinsiyet kategorisi göz önünde bulundurulur. Çoklukta ses değişimi meydana gelmez.

Örn: Сека ‘kesmek’ → сякох ‘kestim’ (bitmiş geçmiş zaman) → сячох /к/ → /ч/ → сячен ‘ен’ eki gelir → сячен → сечен (-а,-о; -и) ‘kesilmiş’ /я/ → /е/

3- Şimdiki zamanda sonu ‘ея’ ile biten fiillerde (ki bu fiiller I. çekime aittir) geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili oluştururken, çoklukta /я/ ünlüsü /е/ ünlüsüne dönüşür.³⁴

Örn: Живея ‘yaşamak’ → живях ‘yaşadım’ → живях (eril), живяхна (dişil), живяхно (orta cins), живяхени (çokluk) ‘yaşanılmış, yaşanmış’

Изпея ‘söylemek -şarkı için’ → изпях ‘söyledim -şarkı için’ → изпях (eril), изпяхна (dişil), изпяхно (orta cins), изпяхени (çokluk) ‘söylenilmiş, söylenmiş -şarkı için’

Изпея ‘söylemek -şarkı için’ → изпях ‘söyledim -şarkı için’ → изпяхт (eril), изпяхта (dişil), изпяхто (orta cins), изпяхти (çokluk) ‘söylenilmiş, söylenmiş -şarkı için’

4- Geçmiş zaman edilgen sıfat-fiillerinde belirlilik morfemleri ses değişimlerine neden olmaz.³⁵

Örn: живяхн -ия(т) (eril), живяхна -та (dişil), живяхно -то (orta

³⁴ Barbolova, a.g.e., s. 175.

³⁵ Bu durumla sıfat-fiillerin diğer türü olan bitmiş geçmiş zaman etken sıfat-fiilinde karşılaşılr. Örn: Живяхл → живехл -ия(т) (eril) ‘yaşamış’.

BULGARCADA FİİL ÇATISI

cins), живени –те (çokluk) ‘yaşanılmış, yaşanmış’

изпян –ия(т) (eril), изпяна –та (dişil), изпяно –то (orta cins),
изпени –те (çokluk) ‘söylenilmiş, söylenmiş -şarkı için’

5- Geçmiş zaman edilgen sıfat-fiilini oluştururken, /e/ ünlüsü düşmez. Böylece, geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili, sıfattan (прилагателно име) da ayrılmış olur.

Örn: Слож | ен, -на, -но, -ни ‘birleşik, karışık, çetin’ - Sıfat

Сложа ‘koymak, yerleştirmek, hazırlamak’ → сложих ‘koydum, yerleştirdim, hazırladım’ → сложен, сложена, сложено, сложени ‘konulmuş, konmuş³⁶, hazırlanmış, hazır’ - Geçmiş Zaman Edilgen Sıfat-Fiili

Покор | ен, -на, -но, -ни ‘mülayim, uysal, itaatli, boyun eğen’ - Sıfat

Покоря ‘zapt etmek, istila etmek’ → покорих ‘zapt ettim, istila ettim’ → покорен, покорена, покорено, покорени ‘zapt edilmiş, istila olunmuş, emir altına alınmış’ - Geçmiş Zaman Edilgen Sıfat-Fiili

Bu bölümün sonunda iki yazım kuralından bahsedelim.

Nezaket ifadelerinde edilgen yapıda uyumsuzluk ortaya çıkmaktadır.

Örn³⁷: Вие сте поканен(а) от посланика.
Siz büyükelçi tarafından davetlisiniz (davet edildiniz).

Yukarıdaki örnek cümlede de görüldüğü üzere, konuşmacı resmî iletişim kurduğundan, karşısındaki tek muhatabına (erkek / kadın) ikinci çokluk şahısla hitap eder (вие / siz). Bu takdirde, özne ile yüklem arasındaki teklik-çokluk uyumu ortadan kalkar. Edilgen yapıda da, yardımcı fiil ile geçmiş zaman edilgen sıfat-fiili biçimi uyumsuzluk taşımaktadır.

‘Не’ olumsuzluk takısı (olumsuzluk bölümcüsü / отрицателна

³⁶ ‘Koyulmuş’ da denilebilir.

³⁷ Kristev, a.g.e., s. 126.

частица) geçmiş zaman edilgen sıfat-fiil biçimi ile bütünleşir ve karşıt anlam oluşturur.³⁸ Örneğin, неписан (-а, -о; -и) ‘yazılmamış’, нечетен (-а, -о; -и) ‘okunmamış’, неочакван (-а, -о; -и) ‘beklenilmedik, umulmayan’.

Sonuç

Bulgarcada dönüşlü biçimin ya da geçmiş zaman edilgen sıfat-fiilinin yardımcı fiille birlikte kullanılmasıyla edilgen çatı oluşturulur. Geçişli fiile bu iki işlemten biri uygulandığında, fiil geçişsiz olur. Dönüşlü çatının oluşması da dönüşlü biçimin geçişli fiile gelmesine bağlıdır. Yalnız, dönüşlü biçimin her zaman geçişli fiile geldiği de söylenemez. Böyle durumlarda dönüşlü çatı yerine, edilgen çatı ortaya çıkar. Sonuç her iki durumda da değişmez; dönüşlü biçimin gelmesiyle geçişsiz fiil elde edilir. Dönüşlü biçim, sadece edilgen çatıyı ya da dönüşlü çatıyı değil, aynı zamanda işteş çatıyı ve şahıssız fiilleri de oluşturur.

Bulgarcadaki fiillerin gramatik olarak geçişli / geçişsiz özelliklerinin başlangıç noktası şimdiki zamandaki fiilin birinci teklik şahıstaki biçimidir. Geçişli / geçişsiz özelliği anlam açısından eylemin nesne üzerine yönelmesi ya da yönelememesi ile ilgilidir. Herhangi bir fiil, hem geçişli hem de geçişsiz olabilirken; geçişli / geçişsiz arasında değişimler de gösterebilir. Bu durum aslında gramatik olarak başlangıç noktasında bellidir.

KAYNAKÇA

³⁸ Bitmemiş geçmiş zaman etken sıfat-fiil türü hariç, diğer sıfat-fiil türlerinde de bu durumla karşılaşılmaktadır.

Kitaplar ve Makaleler

BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 10. Baskı, Ankara 2015.

BARBOLOVA, Zoya, *Sivremenena Bilgarski Ezik - Morfologiya*, Sofya 1997.

CÖMERTEL, Serkan, “Bulgarcada Zaman Sistemi ve Merkezdeki Şimdiki Zaman”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 13, Ocak 2017, ss. 141-159.

GENCAN, Tahir Nejat, *Dilbilgisi*, Tek Ağaç Eylül Yayıncılık, Ankara 2007.

KORKMAZ, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2014.

KRISTEV, Borimir, *Gramatika za Vsički (Populyarno Opisane na Bilgarskiya Ezik)*, İzdatelstvo ‘Nauka i İzkustvo’, Sofya 2010.

PAŞOV, Petır, *Bilgarska Gramatika*, İzdatelska Kışta ‘Hermes’, Plovdiv 1999.

PELİN, Elin, *Bir Türk Kadını Uğruna (Seçme Öyküler)*, (çev.) Türker Acaroğlu, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2003.

SEMOV, Marko, *Tsenata, Natsionalen Muzey na Bilgarskata Kniga i Poligrafiya* (Bilgarski Bestselır), Sofya 2004.

STAMBOLİEVA, Maria, *Building up Aspect: A Study of Aspect and Related Categories in Bulgarian, with Parallels in English and French (Contemporary Studies in Descriptive Linguistics)*, Peter Lang AG-International Academic Publishers, 2008.

STOYANOV, Stoyan, *Gramatika na Bilgarskiya Knijoven Ezik - Fonetika i Morfologiya*, İzdatelstvo ‘Nauka i İzkustvo’, 2. Baskı, Sofya 1977.

SERKAN CÖMERTEL

Sözlükler

Akademiçen Tursko-Bılgarski Reçnik, İzdatelstvo ‘Riva’, Sofya 2009.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Elektronik Kaynaklar

<http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/живея/>, (05.03.2017).

<https://chitanka.info/text/5625/7>, (11.03.2017).

<http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/говоря/>, (13.03.2017).